

Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы Олжабай батыр бейнесі

...Бұл байтақты шырпаған,
Толы бидің баласы –
Ер Олжабай жас екен...
Сақау ақын.

Сүйіндік Олжабай батыр ертегісі

Әз Тәукеңнің тұсында үш жүздің баласы өнгүстіктен шөлейтке қарай жайлайды екен. Сырдың бойын жағалап, Жетісу, Алматы, Қапал тауларын өрлей отырады екен. Орта жүздің қыс қыстауы шүйіткен Сыр бойы да, жаз жайлауы Арқаның жоны екен. Сол кезде Орта жүз қазағы Есіл мен Ертіс арасын қуалай шөлейтке келіп, мал семіртіп отырғанда, Қайдауылы дейтін өзеннің бойында дүниеге ер Олжабай келеді.

Әкесі Толы би-Айдаболдың немересі. Үргеніш, Қоңырат еліндегі нағашысына кеткенде, бәйбішесі Айбике босанып, күйеуі жоқта туған соң; «Бұл олжа бала» – деп, атын Олжабай қойған. Қап түбінде болат қылыш жата ма, Олжа бала, жас күнінің өзінен-ақ талпынып, алмастың асылындай болып өскен екен. Олжа албырт беті ме қатты, хан-сұлтанның балалары кездескенде, біріне-бірі түйеді екен. Бір кезде аста-тойда алдың бермей, жолды алып жүрген Құлынкөк атты қалмақтың жауы ел шапқанда, бірге алып кетеді. Толы би он төрт жасар баласын нағашысы Қаракерей Қабанбайға жіберіп, Нарқызыл аттың енесінен Тайбырылды қалауға сұратады. Олжа қасына ешкімді алмай, үйінде сұт еміп тұрған Тайкөкке отырып, қолына сарқамысты садақ алып: «Қаракерей Қабанбайдың елі қайсы?!» – деп, тартып кетеді.

Олжа бала талай күн жүріп, нағашысының елін сұраумен іздеп келеді. Қалмақтың жаулары бар ма деп аңдиды. Бір күні елісі қалың орманға кіріп, күні бойы ел таба алмайды. Күн қара, жанбыр жауып, кеш түсіп, түн болады. Бала күн бойы жүріп шаршаған соң, бір ағаштың түбіне келіп түседі де, Тайкөктің аяғын тұсап, шалқасынан түсіп жатады. Өлден уақытта байқаса, аты осырады. «Неге осырады?» – деп, басын көтеріп қараса, аналайдан бір-екі от көз жалтырап жақындаған болады. Олжакеңнің қолында садақ пен сары ала қамшыдан басқа дәнеге жоқ. Малдасын құрып, қамшысын бүктеп, бір қолына сары ала қамшы, садақ алып отыра береді. Өлгі от көз таянып қасына келсе, орманның ішінде жүретін бір қабылан екен.

Мен де: «қатынмын!» – деп, атқа мінгенім жоқ, «батырмын ғой!» – деп, міндім, – деп, атына мініп тұп-тура көлдің басында отырған ауылға қасқып барып, құла бие байлаулы тұрған үйге түсе қалып, кіріп барыпты. Биені алып келген батыр үйде отыр екен. Олжабайдың түрін көрген жерден танып:

– Алдына шығып, қолыңды қағар кісі жоқ. Бие сенікі болса, ал да, жүре бер, балам! – деп, жақсы сөзін айтып қала беріпті.

Олжабай биесін нокталап алып, жетектеп жүре беріпті. Елсізде келе жатып, бір жерге түсіп, астындағы атын, жетектеген биесін оттастып, шыдырып алу үшін олардың аузын шөпке тигізіп, өзі шалқасынан түсіп қаннен-қаперсіз, дәнемеден уайымсыз жатып, ұйықтап қалыпты. Шырт ұйқыда жатқанда жүрегі суылдап, құлағы шуылдап, өне бойы дуылдап, тамыр-тамыры қыбырлап, ет пен терісінің арасы жыбырлап, тұла бойы шымырлап бара жатқан соң, шошып басын көтермегі. Көзін ашып қараса, білектей сары шұбыр жылан кеудесінің үстінде-біресе қойнына кіріп, біресе мойнына оралып, біресе екі бұтаның арасына барып, қойны-қонышын тегіс аралап жүргенін көріп, аузын аңқытып ашып, қозғалмастан жата беріпті. «Кіруге ің таба алмай жүрсің ғой, егер ің екен деп, аузыма кіргендей болса, бәлемнің басып бір-ақ қыршып тастайын!» – деп.

Жылан аузына кірмегі, онан басқа денесінің бәрін түгел аралап болып, тамағының астынан жерге сырғып түсіп кетіпті. «Әлгі ит менен не іздеді? Ашып жатқан аузыма кірмей, енесінің а... на кіремін деп кетті ме? – деп, – бәлемді, көрінсе, ұмар-жұмар қылайын!» – деп, басын көтеріп алса, басына ақ шалмалы бір кожа отыр дейді.

– Үстімде тіккен үйім жоқ, алдымда айдаған қойым жоқ. Айдалада шалқасынан түсіп ұйықтап жатқан кісінің басында қа...мша қақып қатқанының басын аламын деп отырмысың, кожа?! Қожаның арсызы екенсің! – депті.

– Жок, шырағым, мен кожа емеспін, өзіңнің бақ-талайыңмын. Сені дию, перілер: «Алып кетеміз!» – деп, он бес жыл аңдып еді, мен күзетші болып, алдырмап едім! Бір бүтін емес, қашан да болсаң, жүргенде қасыңда; жатсаң, басыңда бола тұрғын қайып-піріңнің. Сені сынамақ үшін сары шұбар жылан болып, тұла бойыңды кездім.

Олжабай батыр (үшінші нұсқа)

Бұл-тарих-шежіре. Ауыздан-ауыз алынған сөздерден жиналған. Он сан Орта жүзге ұран болған Олжабай батырдан сөйлейік.

Бұл Олжабай батырдың туысы – Орта жүз: Арғында он үш жасында «Айдабол би» аталған Айдабол – Күлтіктің Айдабол ұрпағынан шыққан. Айдабол билің бәйбішесінен: Жанқозы, Малқозы, Кежеқозы. Ортаншы қатынан: Қарақозы, Бозқозы, Аққозы. Кенже тоқалынан: Қожақелді, Тайкелтір. Осының бәрі де өсіп-өніп, өзді ру ел атанған. Жалғыз-ақ бәйбішесінің кенжесі Кенжеқозы қырғанды жас күнінде өліп қалып, атастырып қойған қалыңдығы оң жақта жесір қалған. Қайны – Үйсін: Қаратай батыр екен. Айдабол би Қаратай батырдың қызы тоқалынан туған: «Тайкелтірге алып беремін!» – деген соң, Жанқозы:

– К...тесім жесір тоқал баласын алдырмаймын! – деп, – Тетелес інім Малқозының баласы Толыбайға алып беремін! – деп, – «Берсе, қолынан, бермесе, жолынан» – аламын! – деп, ту тігіп, қосын болып барған.

Қаратай батыр:

– «Құдай!» – дескен, құйрық-бауыр жескен» құдамсын. «Құданы Құдай қосады!» – деген. Арғындығына кетіп, аңғалдық қылып, бұл келісің қай келіс? «Жасанған қолыңнан, адасқан жолыңнан!» қорықпаймын. Жол-жобадан ада-спаймын! Көп жолдасыңды қайрып жібер, қоспы-қоланшыңмен өзің қал! Біржолата ұзатып, алып қайт!» – деген соң, Қаратай батырдың «айтқаныңына көніп, айдауына жүріп», жаз барған жолаушы қысқа киілігіп қалып, қыс ішінде ұзатып алып қайтқан.

Қаратай батыр түйесінің басын жетектеуге Шанышқылыдан: Бөктік деген бір қызды алдырып, қызына «жетім» қылып, қоса берген. Жолда келе жатып осы екі қыздың екеуі де босанып, ер ұл [туған]. Шынышқылы қызы Бөктіктен туған баланың атын: «Бұған ат болуға осы отырған қос та жетер!» – деп, «Қосжетер» қойған. Аман-есен елге келген соң, «Еңбек қылып, барған, жүрген, тұрған бізге олжа болуға: «Олжабай» жарар!» – деп, Бөктікті, онан туған Қосжетерді Айдабол билің босағасына байлап, Жанқозы әкесі Айдабол биден бата алған. Айдабол билің толтып

Олжабай-батыр.

Художник: А.Игембаев

– Уай, шеше-ай: «Бұғынан ет кеткен соң, ат жемейді // Мал үшін жігіт адам қайда өлмейді?!». Мен де: «қатынмын» – деп, атқа мінгенім жоқ, «Батырмын ғой!» – деп, атқа міндім! – деп, атына мініп жүре берді. Масасын ызылда-тып, сонасын қожылдатып, белден асып, Сенгір айналып (айланып), тұла-тура көлдің суатына отырған ауылға қасқып барып, құла биенің құлыны байлаулы тұрған арбаға атын байлап, үйге кіріп барды. Қазағыңша сәлем-мәлемді білмейді. «Амансың ба?» – мен жұмысы да жоқ:

– Мына құлыңды арбаға байлап қойған [ы] несі? – дейді. Талай жауға ат ойнатып, талай шұңқырға қарыннан қазан қайнатып жүрген шонжар өз үйінің төрінде отыр екен.

Олжабай кескін түрін көрген соң:

– Балам, алдына шығып, қолыңды қағар кісі жоқ. Бие сенікі болса, ал да жүре бер! – деп, жақсы сөзін айтып, қала беріпті.

Олжабай батыр биесін алып жетектеп жүре беріпті. Үйден шыққалы ұйқы деген неменің қайда кеткенін де білмейді, кірпік қағып, көзі ілінген жоқ екен. «Түлкі жортпас тумадан // Итұс кезбес қолпатан» өтіп, осы жерден жанды кара жүре қалмас-ау дерлік, бедірейіп жатқан

түсіп, көзін Олжекеннен айырмай жата береди, тап бермейді. Олжекен де одан кезін аудармай камшысын бүктөп, садағын қасына алып отыра береді. Түн қап-қараңғы: екеуі сол қарасқаннан күн шығып, сөске болғанша қарасады. Күндіз әлден уақытта қабылан тұрады да, артына бір қарап жүре береді. Қабылан кеткен соң Олжекен Тайкоктен тілін қатарады да, біраз шалдырып, ел іздеп жорытатын кетеді. Келе жатса, бір су бойында бір қараша үйі көрінеді. Үйге келіп, атын белдеуге байлап, кіріп келсе, үйде бір кемпір отыр екен. Олжекен екі күндей нәр татып, ел жүзін көрмеген.

Кемпір:
—Е, балам, түсің қашып, түн қатып жүрген қай баласың? Елдің жай шауып жалғыз қалған бала емессің бе? — дейді.

Кемпір:
—Е, шырағым, ел руым Найман еді. Елімізді құба қалмақ шауып, солардың жосағынан қалып отырған жанмын, — дейді. Кемпір сәуегей балгер екен. Олжаға бал ашып:

«Шырағым, «ер-қанаты-ат» деген, тұлпарыңды әкеткен құба қалмақтың жауы. Сен бұрын тойға шықпаған албырт бала екенсің, бірақ аруағың күшті, жұлдызың жанып тұр. Бір кезде қайтсең де құба қалмақтан кек аларсың! — депті.

Он төрт жасар Олжа нағашысы Қабанбайға барып, тартуға Тайбурыл мен ақ сауықты киіп қайтты. Қаракерей Қабанбайдың қартайған шағы екен. Олжаны үш рет иіскеп, бейіл салған екен. Олжекен ақ сауықты киіп, Тайбурыл мен нағашы қосқан бір жігітпен келе жатқанда, бір тайпа қырғыз еліне жолғады. Қырғыздың бір жақсы адамы Олжекеннің түріне қарайды да, біраз әңгімелескен соң:

—Шырағым, «Аталы жұрт ару ел», — деген, «Елге ел қосылмаса да, адамға адам қосылады», — деген. Бұдан әрі Сақау ақын бір-екі шумақпен Олжабай жүріп өткен жерін, суын, тау тасын жырға қосады.

[Машһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 8 том. —Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, —2006, 170-172 б.].

Олжабай батыр

(екінші нұсқасы)

Он сан Орта жүзге ұран Олжабай [дың] әкесі Толыбайдың (Толыбайдың) жалғыз құла шолақ биесі бар екен. Құла бие құлындап, арбаға байлап сауып отырғанда, ұры алып кеттігі. Он жеті жасар күнінде Олжабай сол іздеуге (іздеуге) азық-түлік пісірткіп алып:

—Құла биені алған кісі інінің түбіне кіріп кетсе де, қоймаймын! — деп, аттаныпты.

—Мына белдің астында бір көл бар, сол көлдің басында бір ел бар. Сол елде бір батыр сенің биенді байлап, сауып ішіп отыр. Бір биенің сүтімен бір тайпа елді асырап отырар, биенді бере қояр ма екен? Өзінді жазым қылар, уыз жас бала екенсің! Шырағым, жаным ашып айтамын, осы жерден қайтып кетсең де, жарар еді. Мал үшін талайдың қнып жүрген қу жалмауыз еді өзі, — депті.

—Уай, шеше-ай: «Бұтынан ет кеткен соң, ат желмейді, Мал үшін жігіт адам қайда өлмейді?».

өзі, көк шолақтың көзі» — екенсің. Бораан жағын кішкене тітіркенейін деді, артынан сен ұстаған туды ұстап бала туа қоймас. Ешкімнің аруағын керек қылма, өз атыңды айтып: «Олжабайлап!» — жауға шаба бер! Өзін түгіл, «Олжабай!» — деп, атыңды айтқанның алдынан пәле-жала, жын-шайтан серпіле берер! — деп, батасын беріп, ғайып болды дейді.

XXX

Олжабайдың немересі — Арыстанбай жігіт күнінде қасында екі жолдасы бар, жоғарғы Қаракесек: Қарсұн, Керней-Қояншы, Тағай-тарпына бір барымтаға бара жатып, елсізде бір бес кісі жаяу жолығыпты. Сонда бұлар да: «Олжабайлап!» — шауыпты, ол бесеуі де: «Олжабайлап!» шауыпты. Ертеннен кеніке шейін соғысып, бірін-бірі ала-алмай, аттары болдырған соң, аттарынан түсіп:

—Бір-бірімізге қастық ойламасқа! — деп, малға жесіп отырып, жөн сұрасыпты. Сөйтсе, ол бес кісі Қа...шор деген елдің жолаушысы екен. Сонда бұл Арыстанбай айтыпты:

—Біз «Олжабай»-ладық, мен сол ер Олжабайдың немересімін. Ал, сендер неге «Олжабай»-ладьңдар? — депті.

Сонда олар айтыпты:
—Батыр Олжабай бір жаққа жорыққа бара жатып, біздің елге кез болып, бір үйге қонып жатса, бір бала көтермей жүрген әйел түнде қойнына кіріпті:

—Мен бормайымнан суым сорағалап жүрген жалаңбұт қу емеспін. Бала көтермей зарықкандықтан, аузына әлі жетпеген жамандардың «кубас» — деп, байымды мұндай бергендігінен, тарыққаннан: «Мергеннен-сыралғы, батырдан-сауға», — еді. Бір атым оғын аямас, — деп. —Атың шыққан ер едің, аруағыңнан дәме қылып келдім, — депті.

Сонда Олжабай батыр айтыпты:

—Атым Олжабай болып, ат арқасына мінгелі арам етекке етегімді ашып көргенім жоқ еді. «Болатымды боққа суармаспын!» — деген аңтым бар еді. Менде бар болса, сен бір ұл табасың, атын «Олжабай» қой! — деп, кіндігіннен жүндігіне шейін қолымен бір сипапты да, жүре беріпті.

Сонан кідірмей буаз болып, бір ұл тауып, атын «Олжабай» — қойыпты. Мен де сол Олжабайдың немересімін. Сонан бері елімізге бәйгеге ат қосса да, жауға шапса да, «Олжабай» — деген ат ұран болып қалған. Біздің: «Олжабай»-лап шапқан мәніміз сол! — депті.

Бұрынғылардың өзі деген кісісінің қылып жүрген әулиенілігі қалай? Тұрсынбай батыр айтқан екен: «Арам нәрсеге асылымды суарғаным жоқ» — деп.

Тәтті ұлы Байкісі жырма сегізінде өлген екен. Ол кісі һәм айтқан екен: «Арам нәрсеге асылымды суарғаным жоқ», — деп. Өз ағамыз жетпіс үшінде өтті. Бұл кісі һәм айтқан еді: «Некәсіз (некахсыз) әйелдің маңайынан өтіп көргенім жоқ» — деп. Ташкенбай молда һәм айтқан еді: «Алтыстан асқанша ұрғашыға жақындасудың не жұмыс екенін білмеуші едім» — деп.

«Баталы құл арымас //Батасыз құл жарымас», — делінген сөз осындайлап айтылған.

Айдабол бидің: Қожакелді, Тайкелтір — екі баласы бірдей құба қалмақ ханы Қалдан Шерінге олжаға түсіп кетіп, қалмақ қолында қалған.

—Ол екі бала өлді ғой, не тірі жүрсің? — деп, Айдабол мұнда қалған балаларына енші үлестіргенде, тоқал балаларына үлес-сыбаға қалдырмаған. «Болат пышақ қап түбінде жата ма?» — Тайкелтір аман келіп, еншіден құр қалғанын білген соң, жылап қоя берген. Сонда Айдабол би сасқан, ұялған:

—Мұндағыларға шөп кіндікті малды бердім, саған ет кіндікті адам қойдым. Сына-Бөктік, онан туған Қосжетер-сеің еншің болсын! Қара бауыр қалып ал! Менің кісілігім, бақ аруағым сенде қалады! — деп, батасын берген.

Сондықтан Тайкелтір, Қосжетер (Қошжетер) бір бауыр, бір ауыл болып, «Тайкелтір-Қосжетер (Қошжетер) атанған». «Он сан Орта жүзге ұран болған, Олжабай» батырдың әкесі Толыбайдың жұт[таң] қалған жалғыз құлашолоқ биесі бар екен. Құлашолоқ бие құлындап, арбаға байлап сауып отырғанда, жау алып кетті. Он жеті жасар күнінде Олжабай құлашолоқ-[ғы] іздеуге екі қоржынның басын қақтаған жылан етіне лық толтырып алып:

— «Құс ұшпаса, құлан жортыпаса» белдерден де асамын! Ұшқан құстың қанаты құйғұдайын, жүрсе, аттың тұяғы құйғұдайын шөлдерден де асамын! Құла биені жеті қабат жердің түбіне кіріп кетсе де, қоймаймын! — деп, аттаныпты.

Өз үйінен шыққаннан соңғы көрген жарық сәулесі айдалада бір жалғыз кара лашық үйге кез болыпты. Алтығып, асығып үйге кіріп келсе, бір сары қарын қатып отыр. Бір күбі бы-жылдап, ашыған айран тұр. Бір нәрсеге құйып ішуге қарамастан, күбі-мүбісімен басына бір-ақ көтеріпті.

Қатын үйрейі ұшып, қорқып, сүйсініп:

—Ішкенің ас болсын, бойына жұғымды болсын! Сұйық асты ішкеніңе мейрім қанды. Бұрын тұзге шықпаған, жол жүрмеген бала екенсің. Қой-қозысы құрғыр, жоқ болса да, ешкі-лақ бар еді. Сауыны болғанда, саудыруға өздері келеді. Лақ емес, кебенек келдірліп бір семізін сойайын. Боғы мен қанынан басқасын қазан толтырып асып, алдына қояйын. Сұйық асты ішкеніңе айызым қанды. Тамақ жеген жесінді көрейін! — деп жалыныпты.

—Жоқ, бәйбіше, бір құлашолоқ бие алдырып, соны іздеп таппай, көт басып отыруға мұршам жоқ! — депті.

Қатыны сөйлепті:

—Осы үйдің есігінен анау көгеріп көрініп тұрған тау емес, «Қара үңгірдің қара жоны» — атанған көлденен жатқан бел. Ол белдің ар жағы-«Қарақоржынның сенгір көлі» — атанған көл. Сол көлдің басында суатын жағалай қонған ел. Сол елді бір батыр сенің биенді, құлының арбаға байлап, сауып ішіп, бір биенің сүтімен бір тайпа елді асырап, биенді бере қояр ма екен? Мал үшін талайдың желкесін қнып жүрген қу жалмауыз еді. Аузынан сүтін шығып тұрған уыз жас бала екенсің. Шырағым, жаным ашығандықтан айтамын. Осы жерден қайтып кетсең де, жарар еді.

тоқымын алып, «қунасын!» — деп, жүгенін алып, құла биенің ноктасын сыпырып алып:

—Үш, жануар, аяғың барғанша жүріп, оттай бер — деп, қоя беріп, өзі шалқасынан түсіп жата қалыпты. Сілесі құрып, ұйықтап, қата қалыпты. Шырт ұйқыда жатқанда, жүрегі суылдап, құлағы шуылдап, өне бойы суынып, біреу буындырғандай буынып, ет пен терісінің арасы жыбырлап, тұла бойы шымырлап бара жатқанын сезіп, шошып басын көтерметті, қойнына кіріп, біресе мойнына оралып, біресе екі бұтының арасына барып, қойын-қонышын теріс аралап жүргенін көріп, аузын аңқытып ашып, қозғалмастан, жата беріпті. «Кіруге ің таба алмай жүрген ененің ғана с...л...н-ау», егер ің екен деп, аузыма кіргендей болса, бәлемнің басын бір-ақ қыршып тастайың!» — деп. Жылан аузына кірмейті. Онан басқа денесінің бәрін түгел аралап, тамағының астынан жерге сырғып түсіп кетіпті. «Әлгі ит менен не ізделі? Ашып жатқан аузыма кірмей: «Енесінің а...на кіремің!» — деп кетті ме? Бәлемді көрінсе, ұмар-жұмар қылайың!» — деп, басын көтеріп алса, басында ақ шалмағы бір қожа отыр.

—Үстімде тіккен үйім жоқ. Алдымда айдап жүрген қойым жоқ. Айдалада шалқасынан түсіп ұйықтап жатқан кісінің басында қ...ямыша қақып қатқанының басын аламын деп отырмысың, қожа?! Қожаның арысыз-ақ екенсің! — депті.

—Жоқ, шырағым, мен қожа емеспін. Өзтінің бақ-талайын-Қайып-пірімің! Сенің дио, перілер: «Алып ктеміз!» — деп, он бес жыл аңдып еді. Мен күзетші болып алдырмап едім. Бір бүгін емес, қашан да болсаң, жүрсең қасыңда, жатсаң, басыңда болатұғын алмажайыңмын. Сені сынамақ үшін сары шұбар жылан болып, тұла бойыңды кездім, араладым. Кеуден дәнемеден шімірікпейтұғын: «Деген байдың өзі, // Көк шолақтың көзі»-екенсің. Борбай жағың кішкене тітіркенейін деді. Артынан сен ұстаған туды ұстап бала туа қоймас. Ешкімнің аруағын керек қылма! Жауға шапсаң, өз аруағыңды көтеріп: «Олжабай! Олжабайлап!» — шаба бер! Сары шұбар жылан болып, оқ бойы алдында ұшып отырамын. Өзің түгіл, «Олжабай! Олжабай!» — деп, атыңды айтқанның алдынан жау беттен тұра алмай, қаша берер!» — деп, ғайып [қайып] болды дейді.

Олжабай батыр

(төртінші нұсқа)

«Он сан Орта жүзге ұран болған Олжабай!» — деседі. Бұл сөзге дәлел боларлық әңгіме айтады.

Бұрынғы қазақтың жорықшыл, жортуылшы болып жүрген күндерінде бірін-бірі танымайтуғын екі жау түзде кездесе, қай бұрын «Олжабайлап» шапқаны жойып, жөніп алып кете береді екен. Бірінен бірі естіп, құлағы есіткен (естіген) қазақ жауға шапса: «Олжабай, Олжабай!» — деп шабатұғын болыпты. Қазақ орысқа қарамаған күнде Айдабол ішінде Құлняз, Бабыр аталған екі ру елдің жылқыларынан жау алыпты. Қарап отыра ала ма, тайлы-таяғына шейін қалмай, құлыпты. Сонда жауға шапқанда: «Құлболды, Құлболдылап!»-шауыпты.